

Aalborg Universitet

AALBORG UNIVERSITY
DENMARK

Haven i og om det Gode Liv

Arler, Finn

Published in:
Filosofi og Etik

Publication date:
2012

Document Version
Accepteret manuscript, peer-review version

[Link to publication from Aalborg University](#)

Citation for published version (APA):

Arler, F. (2012). Haven i og om det Gode Liv. I U. Thøgersen, & B. Troelsen (red.), *Filosofi og Etik* (s. 131-144). Aalborg Universitetsforlag. <http://forlag.aau.dk/Shop/filosofi/filosofi-og-etik.aspx>

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal -

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at vbn@aub.aau.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Haven i og om det gode liv

Finn Arler

Den britiske filosof David E. Cooper skriver i sin *A Philosophy of Gardens*, at når haven stort set har været fraværende som tema i moderne filosofi, er grunden primært den, at spørgsmålet om det gode liv, der i den antikke filosofi slet og ret var etikkens omdrejningspunkt, mange steder er blevet pillet ud af etikken og næsten helt fjernet fra den filosofiske dagsorden. Tilbage er det, den amerikanske filosof Michael Walzer har betegnet som minimalistisk esperanto-etik. Substantielle overvejelser om det gode liv – herunder om havers betydning – er dermed blevet overladt til andre. I bedste fald har de overlevet i de, med Mogens Pahuus' ord, "noget outsideragtige filosofiske strømninger, man kalder livsfilosofi og eksistensfilosofi."

Afmonteringen af det gode liv som centralt tema har primært afsæt i liberalistisk teori, hvor spørgsmålet om det gode liv betragtes som en privatsag, som hverken staten eller etikken skal blande sig i. Allerede de uforsonlige religionskrige efter reformationen havde dog som konsekvens, at tolkninger af det gode liv blev opfattet som permanent konfliktskabende, fordi de i sidste instans var arationelle subjektive størrelser, og som sådanne bedst håndteredes hengemt i privatlivets sfære. Staten blev derfor anbefalet at forholde sig neutralt til de opfattelser af det gode, folk indretter deres liv efter. Love og regler bør ikke afspejle bestemte tolkninger af det gode, og statslig politik bør ikke på "paternalistisk" vis prioritere projekter og aktiviteter med udgangspunkt i bestemte opfattelser af det gode liv.

Etikken blev på tilsvarende vis betragtet som en form for viden, der gjorde bedst i at forholde sig neutralt til forestillinger om det gode. Historisk set har det især ført den ad to veje. Til den ene side har man søgt efter neutrale mål for det gode. Med bl.a. lykke, præferencetilfredsstillelse eller økonomisk værdi som målestok har man kunnet maksimere det gode uden at være indholdsmæssigt forpligtet. Til den anden side har man koncentreret sig om det rette, forstået som regler og principper for samkvem mellem personer, der er tilstræbt uafhængige af de involveredes forestillinger om det gode (liv).

Disse bestræbelser på neutralitet har gjort etiske overvejelser om det gode liv og om havens betydning yderst sparsomme i nyere filosofi. Omvendt har få emner optaget flere mennesker mere end netop haven i den selv samme periode. Kun madlavning og måske indretning har vel engageret flere, bedømt på mængden af bøger om emnet. Spørgsmålet er, om der er tilstrækkeligt med filosofisk gods at hente indenfor sådanne emneområder. Mit svar er, at der er rigeligt at komme efter, men må i denne korte artikel nøjes med nogle få hints om temaer, der vil være værd af forfølge.

Stemninger

Hvad gør haven så attraktiv som del af og som ramme om det gode liv, at så mange mennesker ikke blot opsøger offentligt tilgængelige haver og parker, men ofte indretter sig i boliger med egen have? Masser af mennesker bruger mange timer ugentligt i og på deres have. I mange tilfælde bliver der spenderet formuer på dens anlæg. Nogle mennesker har ligefrem viet deres liv til den. For at give en del af svaret på, hvorfor haven er så attraktiv, må vi se nøjere på nogle af de brikker, den kan føje til det gode liv.

Den første væsentlige ting, som stort set gælder alle haver, er, at de er stemnings- eller atmosfærefyldte. Haver opleves kun undtagelsesvis som samlinger af indbyrdes usammenhængende planter og installationer. Selv den mest primitive form for have opleves som en helhed. Afhængig af stedets beskaffenhed og beplantningens form vil haver hver især udtrykke en særlig stemning, besidde en særlig karakter, udstråle en særlig ånd. Alle steder har naturligvis sin særlige ånd, men netop haven giver den sensitive og erfarne gartner og havekunstner enestående muligheder for at forstærke og raffinere den ånd, som findes på stedet. Ved bevidst at afsøge og udnytte stedets *capabilities*, som den britiske havekunstner Lancelot Brown bemærkede (mens han i øvrigt systematisk ensrettede haverne og udraderede alle spor af tidligere anlæg).

For den dansk-tyske havefilosof C.C.L. Hirschfeld var netop stemningerne det helt centrale træk ved haver. Han forsøgte derfor i sin *Theorie des Gartenkunst* at klassificere haver efter deres særlige stemninger. På det overordnede niveau skelnede han mellem fire grundtyper med hver sin dominerende stemning: den livligt-behagelige, den melankolske, den romantiske og den højtidelige. Disse kan så igen underopdeles og kombinationsmuligheder angives. Hirschfeld påviste systematisk, hvordan en række af

virkemidler – fra rydninger over anlæg til beplantninger – kunne styrke eller dæmpe en ønsket stemning.

Den afgørende pointe er den, at stemningerne ikke er af subjektiv art. De føjes ikke først til af den besøgende. Tværtimod bliver den besøgende uundgåeligt påvirket af stedets karakter – hvad enten den spiller sammen med eller i stedet kontrasterer den stemthed, man selv møder frem i haven med. Man er derfor også nødt til at tage bestik af elementernes sansemæssige kvaliteter, hvis man vil lave stemningsfulde haver af en særlig art. Vil man styre, må man være parat til at adlyde, som Francis Bacon gjorde opmærksom på. Man må agere mimetisk-ekspressivt, ville Mogens Pahuus sige, før man kan agere praktisk-forandrende, i hvert fald hvis det skal være på den fede måde.

Nytte-, lyst- og sansehaven

Haver rummer ikke blot forskellige stemninger, men har også uens formål, der giver dem forskellige roller i det gode liv. *Nyttehaver* er haver, hvis primære hensigt er at producere nytte. Ofte er det fødevarer som grøntsager og frugt, men det kan i princippet også være blomster, der i afskåret form gør nytte andetsteds. Da nyttehaver primært er indrettet på produktion, kunne de umiddelbart forventes at være ret uinteressante.

Nytte handler imidlertid ikke alene om mineraler, proteiner og kulhydrater, men også om dufte, smag og fremtræden. Kunsten består i at bevare eller forbedre disse elementer. Det er igen kun muligt, når man lægger sig efter det dyrkedes egne krav og sætter egne umiddelbare tilskyndelser på stand by. Dyrkningen har sine egne love, som man må tillære sig. For ægte havedyrkere er det som en gave, når indsatsen bærer frugt og grønt, og den fortælling, man har investeret sin indsats i, får en lykkelig udgang. En del af fornøjelsen ved at besøge andres haver, er derfor også at få indblik i de tricks og virkemidler, der her måtte være udviklet. Man behøver ikke være feinschmecker for at fornøje sig med at aflæse havedyrkningens historie og traditioner i valg og raffinering af planter, redskaber og bygninger.

Nyttehaven ved slottet Villandry i Frankrig, anlagt i slutningen af 1800-tallet som pastiche over barokhavens former (foto FA).

Nyttehaver behøver langtfra være triste. Det er typisk først, når der ikke længere er tale om havebrug men om industri, at nyttehaven mister sin charme. Ikke-industrialiserede nyttehaver er derimod ofte indrettet med høj prioritet til både orden, skønhed og stemningsfuldhed. Et særligt prangende eksempel er nyttehaven ved slottet Villandry i Frankrig på billedet ovenfor. Nogle af de berømteste haver fra litteraturens verden, fra kong Alkinoos' have i Homers *Odyseen*, over Xenophons persiske paradishaver til Sophies forældres have i Jean-Jacques Rousseaus *Emile*, har dog alle primært været nyttehaver med en overflod af frugter, dufte og stemningsfulde arrangementer, hvor man pirres, behages og føler sig godt tilpas.

For Rousseau var det en ekstra kvalitet, når der var tale om jordbundne autentiske bønders uprætentiøse nyttehave og ikke blærede aristokraters pralehave. Den enkle nyttehave afspejlede nemlig dyder som jordbundethed, beskedenhed og selvberoenhed, mens man i aristokrathaverne – haver som den ved Villandry – vil kunne se alle tegn på overmod og yderstyring. Det enkle liv koncentreret omkring dyrkning af nyttevækster har da også både før og siden – fra Herodot og Virgil til Thomas Jefferson og Benjamin Franklin – været fremstillet som et ideal for den gode, ansvarlige borgers liv. Også

nyttehaver kan kort sagt ud over livsvigtig næring bidrage med høj symbol- og fortælleværdi.

Fra nyttehaven er der i realiteten kun et lille skridt til *lyst-* og *sansehaven*. En lysthave er nemlig, som navnet siger, anlagt på at fremme menneskelig lyst og behag. Den er for så vidt udpræget menneskecentreret, antropocentrisk, i sit tilsnit. Man kunne kalde den en avanceret nyttehave. Omvendt er den ikke som nyttehaven primært anlagt på fortæring, men skaber lyst alene ved sin indretning. Bemærkelsesværdigt er det igen, at mennesker ikke selv kan bestemme, hvad der virker lystfyldt. I lysthaven forføres man. Man styrer ikke. Man siger ganske vist, at den, der anlægger haven, har haft styr på virkemidlerne, hvis resultatet er lystfyldt. Men det er kun den halve sandhed. Den styrende har selv i første omgang været styret af virkemidlerne.

Den amerikanske økolog Edward Wilson hævder i bogen *Biophilia*, at vor beslægtethed med alt andet levende giver et behov for at være omgivet af organismer, der har udviklet sig med os. Det er derfor, mennesker tiltrækkes af parker og haver og omgiver sig med pottedplanter og kæledyr. Jeg ved ikke helt, hvor langt han har ret. Hvad jeg derimod ikke er i tvivl om er, at de planter, som hentes ind i lysthaverne, påvirker os som biologiske organismer, der har udviklet sig sideløbende med dem, og at i det mindste udgangspunktet for påvirkningen derfor ikke er tillært.

Der finder også kulturel indlæring sted, tilpasning og modedannelse, som når roser i den ene generation tillægges høj attraktionsværdi for siden at miste al respekt i den næste. Sådanne modecykler er ukontrollerbare, men under dem fungerer en endnu mere ustyrlig mekanisme, som gør, at prangende blomsterplanter overhovedet kan påvirke. Menneskene koster rundt, som bier og blomsterfluer, under prangende og inciterende blomster- og frugtplanter kontrol. Få organismer har, bemærker de amerikanske biologer Lynn Margulis og Dorion Sagan, udviklet mere raffinerede og effektive udbredelsesstrategier end kirsebær, æbler og citroner, buksbom, liljer og rododendron, der i overlevelseskampen har engageret hære af ihærdige hjælpere blandt klodens mest avancerede pattedyr.

Interesseløshedens haver

Når lysthaven går over i *pryd-* eller *skønhedshave* sker et tilsyneladende beskedent, men ved eftertanke dog alligevel betydeligt skridt. Både nytte- og lysthaven har nydelse som

omdrejningspunkt. Også i prydhaven opleves nydelse. Haven har blot ikke nydelse som primært sigte. Prydhaven skal udstråle skønhed. At skønhed fører til nydelse er en afledt funktion. Lysthaven er direkte indrettet på behag. Prydhaven sigter derimod alene mod skønhed, uden tanke på om andre virkemidler kunne tænkes at føre til større behag.

Den tyske filosof Immanuel Kant tog afgjort fejl, da han antog, at en indiskutabel subjektiv nydelse i sig selv udgjorde kriteriet på skønhed. Han havde omvendt ret, når han pointerede, at interessen i skønhed i modsætning til interessen i behag var interesseløs. Skønheden er ikke instrumentel i forhold til tilfredsstillelsen af et forudgående behov. Den skal netop ikke behage. Interessen i det skønne er uhildet, decentreret. Den kommer da også altid bag på os, selv når vi forventer den.

Det er også en decentreret interesse, der udgør omdrejningspunkt i *den botaniske have*. Også her kan vi nyde havens nyttige og skønne planter. Hverken nytten, nydelsen eller skønheden er dog havens primære formål. De mange planter pirrer intellektuelt, men end ikke denne distancerede pirring kan siges at være hovedformålet. Det overordnede formål er slet og ret at samle mange planter på ét sted med henblik på videnskabelig undersøgelse, i princippet uden tanke på anvendelighed, skønhed, pragt eller intellektuel pirring. Interessen er igen interesseløs, omend på sin egen måde.

Enhver, der har besøgt botaniske haver, vil dog vide, at formålene altid er sammenblandede. Botaniske haver er typisk både forsker- og publikumshaver. Nok så interessant er det i den forbindelse, at også forskere som biologiske væsner er underlagt biosemiotiske mekanismer. Helt ind i valg af forskningsområde lader de sig som andre forføre af inciterende planter og dyr. Prangende sommerfugle er hurtigere blevet systematiseret end små gråbrune biller. Forskernes systematisk-omhyggelige tilgang gør dog, at de kan blive fanget ind af langt mere diskrete forførelsesmidler, end lægmænd almindeligvis har øje for.

Havedannelse

Det gode haveliv omfatter mere end den passive tilstedeværelses indsugning af stemning og skønhed. Haven skal anlægges, plejes og vedligeholdes. Sammenlignes med andre former for kunst, har havekunsten visse særtræk. Først og fremmest er havens elementer forbigående, flygtige og forgængelige. Heri ligner havekunsten musikken og kokekunsten, noterer Lotte Möller sig i sin bog om *Havens natur*. Haven

er skabt af tid. På vore breddegrader skifter haven tilmed karakter over året. Uanset hvor meget haveejere kæmper imod forandringen med stedsegrønne planter, så forbliver den nøgne vinterhave ganske anderledes end den blomstrende have i forsommeren eller den gyldne have før løvfald.

Haven gentager sig ikke blot cyklisk med årstidernes skiften, men fornyr og forandrer sig, danner nye former og udtryk over tid. Ofte over længere stræk end det enkelte menneskes levetid. Det er havekunstners skæbne, at de ofte aldrig får set den have, de har planlagt, i sin færdige form. Eller måske mere præcis: de ser kun de første i rækken af former, haven er tiltænkt at gennemgå i sin levetid.

"Det er mit håb," skrev landskabsarkitekten Sven-Ingvar Andersson i et af de breve, han netop nåede at færdiggøre inden sin død i 2007, "at min have om halvtres år er en tjørnelund. Af de sekshundrede buske, jeg plantede i 1965, er der så måske bare tres tilbage. De er da knudrede træer med brede kroner på stammer, der vrider sig i vande og med grene, som snor sig om hinanden som kinesiske skrifttegn i trængsel." Det er, med en formulering hentet hos Steen Eiler Rasmussen, "*det langsomme skuespil*," der her udvikler sig. Brevet er skrevet til den længst afdøde farfar fra Östre Torn, som hvidtjørnelunden, når den engang står færdig, skaber forbindelse tilbage til i Sven-Ingvars fantasi, der selv til den tid kun står tilbage som spor. Haven er, skriver han, på den måde udviklet, kulmineret, blevet træt og gået i opløsning i takt med sin skaber.

Politikeren og godsejeren Britta Schall-Holberg har fortalt, at hun ved nyplantning af en allé til erstatning af faldefærdige træer overvejede, om der denne gang skulle plantes rødél. Tanken blev opgivet, da rødels levetid viste sig næppe at række længere end et enkelt århundrede. Som også kastanjen er den en ren døgnflue – som dog alligevel så rigeligt ville kunne række til både hende selv, hendes børn og børnebørn. Som ejendomsbesidder bør man imidlertid ikke alene have sig selv og sine nærmeste i tankerne. Man må have øje for historisk kontinuitet og kvalitet i alt, hvad man beslutter. "Det er herregårdenes privilegium: glæden er så stor ved at vide, at det, vi gør i dag, sætter sig spor hundrede år frem i tiden. Men det er også den forpligtelse, der giver tilværelsen og ens liv mening." Ejendomme er kun til låns, uanset hvor meget man måtte have skødet på dem.

Haven spiller med havedyrkeren, kunne vi med Hans-Georg Gadamer sige. Vil man den gode have, må man efterleve de krav og standarder, som havedyrkningens praksis fordrer, kan vi sige med Alasdair MacIntyre. Man kan stritte imod og blive *spielverderber*, men så bliver resultatet også derefter. Der er naturligvis mange slags haver og dermed også mange spillestile. Mere fastlåst er det heller ikke. Men uanset hvilken haveform og spillestil, man vælger, så følger der krav med, som man ikke kan undslå sig. Det kan lyde som sur pligt, og er det da også ind imellem. Tilfredsstillelsen ved at leve op til sådanne krav er imidlertid samtidig den fineste, der findes. At gøre godt går forud for at have det godt, skriver Aristoteles. Det er på den måde, man opnår kontakt med praksis'ens indre goder, som MacIntyre taler om, og de kan på de områder, man særligt forpligter sig på, kondensere sig til selve livets mening med Britta Schall-Holbergs ord.

Havens krav på dyder

Havens natur stiller krav til karakteren hos dem, der har med den at gøre. Mest oplagt er det, at den stiller krav om tålmodighed, om arbejdsomhed og om omhyggelighed. Kravet om tålmodighed og selvkontrol er velkendt for enhver haveejer. Ting tager tid og ender ikke altid, som man forventede. Bladlus, dræbersnegle og svampeinfektioner kan sende selv de bedste projekter tilbage til start. Arbejdsomhed kommer man sjældent udenom; de fleste haver kræver over det meste af sæsonen vedvarende og gentagen indsats, hvis man midlertidigt vil fastholde nogle flygtige træk. En nyslået plæne og en trimmet hæk holder kun kortvarigt, og indsatsen må gentages med nogle, forekommer det ofte, alt for kortvarige intervaller. Omhyggelighed i både planlægning og omsorg er nødvendig, hvis havens udvalgte planter skal trives og ikke blot forkrøble under ubetænksomt valgte betingelser.

Haver kræver samtidig både ydmyghed og tolerance. Et passende mål af ydmyghed er fornødent, når man erkender, at man kun kan styre ved at adlyde. Uanset hvor meget man søger at holde fast i udvalgte tilstande, kan man ikke forhindre haven i løbende at skifte karakter, ikke blot efter årstiderne, men løbende med skiftende vejr, vind og tid på døgnet. Sådanne skift må man lære at holde af som en del af havens charme. Man må forsone sig med alt levendes uundgåelige og bestandige forandring, skriver Lotte Möller, også når det visner og dør. Tiden og forfaldet kan tilmed ofte

fortætte stemningen. Man behøver dog omvendt ikke være religiøs for også at knytte ydmyghed til forundringen over det lille mirakel, der finder sted, hver gang frø eller stiklinger igen formår at skyde og med tiden vokse op til fuldt færdige planter.

Tolerance kommer man heller ikke udenom. Man må acceptere, at planter kan være egensindige, og igen lære at glæde sig over det frem for at forsøge at stritte imod. Overhovedet kan man ikke skabe haver uden at give plads og gode levevilkår til de organismer, som man danner haven sammen med. Når Bacon betegnede havekunsten som den rene af alle fornøjelser, var det da også fordi den mere end andre glæder krævede nedtoning af selvet som centrum.

Haver fordrer fremsyn og forudseenhed. At lægge planer kræver altid fremsyn. Med haver er det særligt nødvendigt, i og med at planter hverken stiller ensartede krav eller vokser med samme hastighed. En have kan ikke anlægges som et hus, der selv med vanlige forviklinger og forsinkelser in mente trods alt fremstår i nogenlunde forventet form efter en begrænset periode. Haver kræver mere tid, fordi de ikke blot skal anlægges men tillige gro til. De må tænkes i etaper med forbigående former. Når det ønskede slutresultat endelig nås med opvoksede træer, buske og lianer, vil det ofte være tid for fornyelse i andre dele af anlægget. Hvis det da ikke overlades til, med Sven-Ingvar Anderssons ord, at "vise alt livs naturlige vitalitet – og den sikre vej til dødens ro – som giver plads til et nyt liv."

Haver både fordrer og fremmer kvalitetssans, ikke blot sans for dybde, farve og proportion, men også for det, haven skal være ramme om. Det er ikke noget tilfælde, at det ideale liv ofte har været forbundet med den ideale have. Alene i den vesterlandske tradition kendes en række eksempler på sådanne skønne og frugtbare idealhaver, ofte, men ikke kun i form af pastorale idyller, fra den oprindelige Edens have og det længselsfuldt ventede Paradis, over Arkadia, Elysium og Hesperidernes have til Panchaia, Utopia, Atlantis og Shangri-La. Haven skaber den uundværlige stemningsfulde ramme om det gode livs fineste stunder, uanset om det handler om fest – *Hip-hip-hurra* – eller eftertænksomhed.

Filosofiens ufuldendte tempel i Parc Jean-Jacques Rousseau i Ermenonville, hvor også Rousseaus egen (dog senere tømte) grav kan ses på en lille ø i søen (foto FA).

Haven med dens ro og harmoni kombineret med kompleksitet og appel til sanselighed har i litteraturen konkurreret med bjerget med dets påkaldelse af det kølige overblik som det bedste sted at filosofere. Siden antikkens peripatetikere har det været velkendt, men senere desværre ofte glemt eller ignoreret, at det stimulerer intellektet at befinde sig i og måske ikke mindst bevæge sig gennem stemningsfulde omgivelser. I havekunsten er der da også fra tid til anden efterladt rum for eftertanken eller direkte referencer til den refleksive praksis. Filosofiens for evigt ufuldendte tempel i Ermenonville og *Temple of Ancient Virtues* (og det fra starten ruinøse og nu helt forsvundne *Temple of Modern Virtues*) i Stowe Gardens er blot et par af de mest berømte eksempler på det sidste.

Skulle jeg placere Mogens Pahuus' tænkning enten på bjerget eller i haven, så er jeg ikke i tvivl om, at haven er det rette sted. Den ekspressivt-mimetiske naturfølelse, han taler for, synes bedst at komme til sin ret, når der er levende gevækster at forbinde sig med, uanset hvor meget bjerglandskaber formår at gøre indtryk. At der med haven er tale om en kultivering, bliver heller aldrig noget problem. Det ekspressive element i naturfølelsen sætter under alle omstændigheder skik på oplevelsen. Havemenneskets legende form passer desuden bedre end bjergbestigerens strenghed. Det er midt i verden

snarere end på dens top, vi befinder os i selskab med Mogens Pahuus – i venskabelig omgang med verdens blå blomster og lyse løv.

Referencer

- Andersson, Sven-Ingvar (2007): *Breve fra min have*, Kbh.: Forlaget Vindkunsten
- Aristotle (1972): *Nichomachean Ethics*, ed. D. Ross, London: Oxford University Press
- Arler, Finn (2009): *Biodiversitet. Videnskab - kultur - etik*, bd. 2, Aalborg Universitetsforlag
- Bacon, Francis (1960): *The New Organon and Related Writings* (1620), ed. Fulton H. Anderson, Indianapolis/New York: The Bobbs-Merrill Company, Inc.
- Bacon, Francis (1861): "On Gardens," in: *Essays* (1625), in: *The Works of Francis Bacon*, Vol. VI, eds. J. Spedding, R. L. Ellis & D. D. Heath, London: Longman & Co.
- Cooper David E. (2006): *A Philosophy of Gardens*, Oxford: Clarendon Press
- Gadamer, Hans-Georg (1975): *Wahrheit und Methode* (1960), Tübingen: J.C.B. Mohr
- Hirschfeld, Christian Cay Lorenz (1990): *Theorie der Gartenkunst* (1779-85), Stuttgart: DVA
- Kant, Immanuel (1974): *Kritik der Urteilskraft* (1790), Hamburg: Felix Meiner
- MacIntyre, Alasdair (1981): *After Virtue*, London Duckworth
- Margulis, Lynn & Dorion Sagan (1986): *Mikrokosmos*, København: Munksgaard
- Möller, Lotte (1993): *Havens natur*, Kbh.: Lindhardt og Ringhof
- Pahuus, Mogens (1998): *Det gode liv. Indføring i livsfilosofi*, Kbh.: Gyldendal
- Pahuus, Mogens (1988): *Naturen og den menneskelige natur*, Århus: Philosophia
- Rousseau, Jean-Jacques (1962): *Émile* (1762), København: Borgens Forlag 1962
- Schall-Holberg, Britta (1999): "Ansaret for landskabet. En jordejers beretning," in: *Landskabet år 2020*, red. Anne Ørum-Nielsen, Ærø Natur- og Energiskole
- Walzer, Michael (1994): *Thick and Thin. Moral Argument at Home and Abroad*, Notre Dame/London: University of Notre Dame Press
- Wilson, Edward O. (1989): *Den biologiske følelse. Om arternes uddøen* (1984), København: Munksgaard